Tradicionari de Mallorca

TRADICIONARI #01

La Nit de les Ànimes i Tots Sants

Consell de Mallorca | Fundació Mallorca LiteRàriA

Quan ho celebram?

31 D'OCTUBRE	**Nit dels Morts o Nit de les Ànimes**
1 DE NOVEMBRE	**Festa de Tots Sants**
2 DE NOVEMBRE	**Dia dels Difunts o Dia dels Morts**

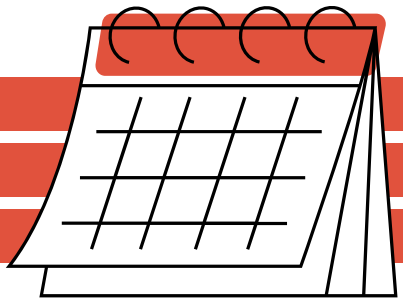

Avui és dia dels Morts:
ses animetes fan festa;
en esser fadrina llesta,
es joves s'hi posen forts.

Què celebram?

LA CULTURA DE LA MORT A MALLORCA

Culturalment es considera que l'hivern s'inicia quaranta dies després de l'equinocci de tardor (22 de setembre), és a dir, al voltants de l'1 de novembre. Per aquest temps es tanca l'any agrícola, arriba el fred, s'estrena la roba d'hivern i comença l'època de sembra i el de les fires agràries per preparar la propera temporada. "Els morts passats, grans estojats": ho diuen perquè en aquest temps ja no hi ha res a collir pel camp i se comença la sembra", escriu Rafel Ginard en les seves anotacions del calendari folklòric. I també: "Els dilluns de Tots Sants a Artà ja comencen les matances a les totes".

La roda dels cicles naturals de calor vs. fred i llum vs. foscor propicia que des de temps remots i en diferents cultures s'hagin celebrat, en els primers dies de novembre, festes dedicades al record i a la relació amb els difunts. Un cop passat el temps de les collites, la terra sembla esmorteïda i ens condueix a reflexionar sobre la temporalitat de la vida i la relació entre nosaltres i els nostres avantpassats.

La cultura de la mort a Mallorca s'ha desenvolupat a través de ritus funeraris i, col·lectivament, en la celebració de la festa més important de la tardor, el dia de Tots Sants i la diada de Difunts. La importància de la festivitat de Tots Sants es reflecteix en la gran quantitat de tradicions i costums que l'envolten. Costums que tenen uns components que es mouen entre la devoció i el respecte de cap als avantpassats i la celebració de la por lligada a l'obscuritat de la mort. La tradició medieval de les danses de la Mort, que ens presenten la Mort com a realitat sobtada i que ningú pot evitar; la de les cançons de Mort, composicions orals cantades en el curs d'una cerimònia per plànyer la mort de persones estimades; i les tradicions lligades a Tots Sants han generat un patrimoni immaterial que ens fa palès la importància del tema en la cultura mallorquina.

ORÍGENS DE LA FESTA

Podem trobar els orígens de la festa de Tots Sants a la celebració celta del Samhain, en què es celebrava l'inici de l'any nou, l'1 de novembre. Els dies del Samhain obrien el període d'obscuritat en què la frontera entre els vius i els morts desapareixia i els esperits dels morts tornaven a la Terra, es feien profecies, fogueres, sacrificis, fresses i aquelarres.
Durant els 400 anys de la dominació romana de les terres celtes, la tradició del Samhain es va combinar amb dos festivals romans que honoraven per una banda els difunts i per l'altra la deesa Pomona.

A principis del segle VII el papa Bonifaci IV va cristianitzar la celebració i designà l'1 de novembre com el dia de Tots Sants (All Hallows), i la nit de Samhain va passar a anomenar-se la nit de Tots Sants o All-Hallows Eve (més tard Halloween).

LA MORT EXPLICADA ALS INFANTS

**Corb, ton pare és mort,
ta mare badaia,
dins un sac de paia
se'n duen es morts.**

En la tradició catalana de Tots Sants, i també en moltes d'altres com l'anglosaxona, els infants tenen un paper destacat i actiu en aquesta celebració. Aquest tret de la festa es podria explicar com l'intent d'apropar l'experiència de la mort als infants d'una manera lúdica i adequada a les seves potencialitats de comprensió. La relació entre els vius i els morts és viscuda lúdicament per part dels menuts de la família, sobretot durant la nit del dissabte de Tots Sants. En aquesta nit les fresses i els personatges com en Banyeta Verda i les jaies-bruixes de les rondalles han estat els elements habituals d'aquesta celebració.

La mort ofereix una aproximació amb matisos diversos, des del misteri i la por, d'una banda, a l'enyorança dels éssers estimats i l'esperança de retrobar-los per un dia. La mirada carnavalesca ofereix un marc d'aproximació a la realitat de la mort que n'alleugereix el pes en introduir el registre festiu: una mena de catarsi col·lectiva. Tanmateix, no es documenten a Mallorca tradicions consistents a representar la mort a través de fresses, i en canvi sí molta cura a realitzar accions d'acollida dels difunts en la seva nit de "retorn".

Segons la tradició, la Nit de les Ànimes era la nit en què les ànimes tornaven a llurs cases a visitar els vius, i per això era habitual deixar-los llums encesos i petits presents. Cal destacar el conegut joc de les animetes, consistent en anar amagant per la casa panellets o castanyes -que en el marc del joc són regals deixats per les ànimes del morts que aquell dia tornen- per tal que els infants les trobin a l'endemà, com a prova de la visita dels difunts, i en gaudeixin. A pobles com Sant Joan està documentat el costum d'amagar en un forat de la paret les dents de llet caigudes dels infants, ja que es deia que temps després, en ésser morts, tornarien a la seva llar la nit de Tots Sants per a cercar-les. En aquests dies els infants també són obsequiats amb llepolies tals com rosaris, panellets, bunyols, castanyes o aglans i fruita confitada.

Es dijuni de Tots-Sants és en temps de sementer, i noltros el vàrem fer set o vuit dies abans.

Com ho celebram?

31 D'OCTUBRE, REVETLLA DE TOTS SANTS O NIT DE LES ÀNIMES

Antigament a Mallorca era costum fer dejuni el dissabte de Tots Sant i resar el saltiri. Al vespre, es deixava un llum a la casa encès en sufragi dels morts de la casa.

"Tal vespre com aquest en què els morts tornaven a ca seva, el llum oberta era per veure-hi. Anaven a recollir les oracions dels seus familiars".

Hi ha la creença que en la revetlla de Tots Sants és quan les ànimes dels avantpassats tornen a la llar on han viscut. En el seu Calendari Folklòric de Mallorca, Rafel Ginard afirma que "novembre és el mes de les ànimes", en al·lusió tant al retorn de les ànimes d'avantpassats a la seva llar com a l'ús de les ànimes (o candeles) que s'usaven per guiar-los i acollir-los en el retorn casa, just en la nit d'inici del mes, d'octubre a novembre. També afirma que "no és estrany si, pels morts, els nostres pagesos també veuen ànimes, ànimes que van per les cases i per això els estadans perque les ànimes hi vegin, deixen el llum encès". D'aquí la denominació de Nit de les Ànimes. També Joan Amades recull, en el Costumari Català, l'anomenada Nit d'Ànimes de tradició catalana i pirinenca com una derivació del Samhain celta.

En aquesta nit, a Mallorca, era costum encendre espelmes i altres llums de flama, sovint a l'interior de càntirs i fruits del temps, com les carabasses, que s'acostumaven a decorar i que es col·locaven a la porta de la casa, a les habitacions o a la cuina perquè les animetes trobessin el camí. També s'encenia el foc de la llar perquè s'escalfassin, s'obrien les portes, es posava un plat més a taula parada pel difunt, i fins i tot es deixava un llit preparat i calent per si volia colgar-se, amb el cobertor obert. Era usual tenir la precaució de llevar els objectes dels racons, a fi de permetre a les ànimes que s'hi poguessin posar. Si es feia castanyada, s'advertia els infants que no es mengessin totes les castanyes i en deixessin algunes per les ànimes, ja que si no, en la nit els anirien a estirar dels peus mentre dormien. Si els menuts deixaven alguna castanya als peus del llit o a altre indret de la casa, a l'endemà hi trobaven un panellet, que hi havia deixat l'ànima. A Mallorca, eren més habituals bunyols o aglans, en comptes de castanyes. El alguns pobles, els infants en posaven a cada graó de l'escala de la casa o pels racons, i d'altres resaven un parenostre en menjar-se-les perquè, a la nit, els morts no se'ls enduguessin.

A sa vorera de mar hi surt una por feresta; i jo qui hi vaig cada vespre i anit hi he de tornar!

La celebració de la Nit de les Ànimes també propiciava en alguns indrets de Catalunya processons carnavalesques semblants a les originàries del Halloween anglosaxó, amb representacions dels esperits que la tradició popular ha creat al llarg del temps: fantasmes, ànimes en pena i altres éssers. A pobles de La Cerdanya hi ha els 'Espantanens', personatges específics d'aquesta nit: en Rosegacebes, la Nit, en Papassa.... A Mallorca, en canvi, no hi ha documentades aquestes desfilades. Ben al contrari: sí que existia la tradició de fer bubotes durant la tardor i l'hivern (aparicions fantasmagòriques de joves embolicats amb llençols, que sortien de nit pels carrers, a fi d'es-pantar algú), però hom creia sacríleg fer les bubotes en la nit de les Ànimes i Tots Sants. Les carabasses, en canvi, sí que són ben característiques d'aquesta nit tradicional mallorquina. Es retallaven i decoraven, fent-los talls a mode d'ulls i boca, i s'usaven com a fanals que en la nit, amb espelmes a l'interior i col·locats darrera dels vidres de les cases, feien por a la gent que passava pel carrer. La polpa era estotjada i aprofitada per fer-ne confitura de cabell d'àngel.

Com ho celebram?

1 DE NOVEMBRE, DIA DE TOTS SANTS

D'acord amb el calendari de l'Església, el dia de Tots Sants, l'1 de novembre, se celebra la memòria de tots els sants que varen dedicar les seves vides a la propagació i defensa de la fe cristiana. De ben antic es feien cerimònies i oracions, s'oferien llums, es resaven tres parts del rosari i sonaven les campanes durant tota la nit perquè els difunts que no havien assolit encara la pau en trobassin el camí.

El dia de Tots Sants toca visita al cementiri. És el dia en què es recorden els difunts, es visiten i engalanen les tombes amb flors, i s'hi encenen espelmes en sufragi seu.

"He volgut fer una passada pel cementiri. No sé quins parenostres han dit als nostres avantpassats, però flors sí que les n'han duites a balquena. Gerros, pitxers, cossiolets, tassons, qualque gerreta i tot per aguantar flors. Qualcú ha jugat amb les flors, teixint amb flors de diferents colors una catifa".

A les possessions d'olivar tots els jornalers el dia de Tots Sants de bon matí compareixien a la possessió arribats del poble d'on havien partit a mitja nit tocant corns i picarols i cantant.

A Artà era costum fer befa del porqueret, al qual les fadrines d'una possessió l'enviaven a la de veïnat a cercar el ribell per poder fer els bunyols. Allà ja l'esperaven amb un covo ben tapat amb robes i li deien que no el podia destapar perquè era molt delicat. El porqueret arribava a les cases de tornada ben cansat perquè el ribell anava ple de pedres i objectes feixucs, i per això era la burla de tots.

"Llavors les madones i tots els de la possessió s'esclataven de riure. Vaja bunyolada".

També era costum encendre fogueres al vespre, ja en la vigília del Dia de Difunts. Aquestes fogueres eren fetes exclusivament de palla i no s'hi admetia la fusta ni cap tipus d'objectes vells ni impureses. Era costum posar-hi al capcurucull una creu o una figura humana feta de draps; es creia que el fum de la foguera purificava l'espai i afavoria el trànsit de les animetes cap al cel. Aquest fum purificador també beneficiava els camps i els feia fructificar.

2 DE NOVEMBRE, DIA DELS DIFUNTS O DIA DELS MORTS

En aquest dia es deien tres misses i era costum que tothom hi anés a resar pels seus difunts.

"Aquest dia els capellans diuen 3 misses i no hi ha ningú del poble que aquest dia no assistesqui a missa a resar pel seus morts, i encara que en tot l'any no vagin cap vegada a missa –ni tan sols els diumenges– el Dia dels Morts tothom hi va, fins i la gent de foravila compareix".

Hi havia la creença que el Dia dels Morts a les gavines els hi sortia un collaret de plomatge negre.

Es penjoi mos heu de dar,
maldament sia coent,
i així veurà la gent
que noltros sabem ballar.

Què menjam?

**Bunyols a Can Galerí
i a sa Coma oreianes;
a son Bennàsser magranes
i a Can Cordella bon vi.**

FRUITS DEL TEMPS

La gastronomia de Tots Sants és rica i variada i està elaborada amb els productes propis de la temporada: nesples, aglans, bolets, arbosses, atzeroles, serves, pomes, peres, magranes, raïms, castanyes, carabasses, codonys, anous, mandarines, llegums, cols, moniatos, melons hivernencs, caquis... La tradició mana servir-los acompanyats de vi ranci o novell.

Les elaboracions típiques d'aquests dies són els panellets o "panets de mort", els bunyols, els moniatos torrats o bullits, la greixonera de moniato, les castanyes torrades que protagonitzen les "castanyades", i els rosaris ensucrats.

BUNYOLS

"No estan tampoc tan trists que no facin bunyols per endolcir la pena".

Malgrat que actualment hom els associa més amb la celebració de la Festa de Les Verges, els bunyols són documen-tats per Rafel Ginard com a propis de Tots Sants.

"Cada festa notable té la seva menjua. El dia de Tots Sants fan bunyols i pri-mer se posaven les dones que feien bunyols per vendre al carrer amb un gran fogó i una pella i ja era l'anunci que venien bunyols. Com també a totes les cases solen fer bunyols i aquests els fan amb un forat al mig".

**A Sa Cova fan bunyols
i a Aubarca fan pasta frita.
Jo estic a dins una ermita
voltada de caragols.**

Era habitual menjar-los amb arrop de codony o raïm. O banyats amb mel de garrover, recentment arreplegada.

ROSARIS ENSUCRATS

El rosari ensucrat de Tots Sants està relacionat amb el 'penjoll' que uns dies abans, per les Verges, solien elaborar els infants, fent ronda de casa en casa amb senalles per recollir dolços, bunyols, confits, fruits i altres llepolies que els donaven a canvi de danses i cants.

Els rosaris es feien amb massapà, fruites confitades i una patena de carabassat al centre, sovint decorada amb una imatge votiva.

"El matí de Tots Sants els padrins i padrines més rumboses compren als seus fillolets un rosari amb llàgrimes de massapà, gloria-patris de peres confitades i creu o patena de confitures seques. Els qui no volen gastar tant els compren –o compraven- de panets de mort que deien, amb una patena de pasta reial tota daurada o platejada i els infants se passejaven ben contents amb el rosari penjat pel coll fins que la patena els arribàs quasi en terra".

Avui els rosaris es presenten actualitzats, fets a base de caramels i llepolies més modernes, i amb una moneda de xocolata o galeta rodona en comptes de patena.

Què menjam?

‘PANETS DE MORT’ I PANELLETS

La menjua actualment s’associa a la celebració de Tots Sants a Mallorca i a bona part de Catalunya són els panellets: petites elaboracions fetes a base de massapà i decorades amb pinyons o ametlles. Avui dia, se n’elaboren a moltes cases, escoles i forns, amb variacions infinites: amb cacau, aromes de cafè, vainilla o maduixa, recoberts de coco rallat, etc. Els panellets, tanmateix, són una elaboració relativament recent, de finals del XIX o principis del XX.

Anteriorment, l’elaboració més pròpia eren els ‘panets de mort’, equivalents als ‘panes de muerto’ que avui perviuen a Mèxic en la celebració del Día de Muertos. Els panets de mort “eren llegendària tradició a l’illa i sols es confeccionaven per a la festivitat dels Sants i Difunts que commemoren, i perquè la memòria dels que van partir acompanyi els plaers del paladar mentres es tasta tan gustosa pasta”, com explica el menorquí Pere Ballester al De recibaria (1923). Els panets de mort tenen semblança a un cap de difunt amb la seva mortalla.

Què deim?

DITES, GLOSES, CANÇONS I LLEGENDES DE TOTS SANTS

El cançoner popular recull nombroses cançons i gloses dedicades a Tots Sants i a les tradicions rituals d’aquesta celebració. Però les referències, molt especialment, tenen a veure amb el moment de canvi que constitueix aquesta data en el calendari meteorològic, agrícola i folklòric. Els atributs són els fruits de temporada i l’arribada del fred i la fosca.

“Diuen que sa lluna de Tots Sants les mosques es moren i per això queden aferrades per les parets”

Vet aquí un recull de dites recopilades per Rafel Ginard en les seves anotacions del calendari folklòric:

“Per Tots Sants, aglans, nesples i esclata-sangs”

“Per a Tots Sants, murtons i aglans, cama-seques i esclata-sangs”

“Cada cosa a son temps, i per Tots Sants, nesples”

“Per Tots Sants, retira la camisola i posa’t el jaç”

El Dia dels Morts, al món

A tota la Llatinoamèrica d'influència hispànica, la festa és especialment intensa i és anomenada Día de Todos los Santos. A Mèxic la celebració és massiva, amb vigílies en cementeris i espectaculars ofrenes de flors i aliments a les tombes dels difunts. El "Día de Muertos" mexicà és una celebració que honora els ancestres i que remunta en els seus orígens a l'època dels indígenes de Mesoamèrica, tals com els Aztecas, Mayas, Purepechas, Nahues i Totonacas. La celebració està marcada pel caràcter alegre i per la tònica d'honorar les vides dels difunts.

A Àsia se celebren moltes festes populars en honor als avantpassats morts. Són característiques les visites als cementeris amb ofrenes i crema d'encens a la Xina. A Nepal se celebra el Sa-paru una festa en honor dels difunts que acaba convertint-se en un carnestoltes. Al Japó, a l'estiu se celebra l'Obon on és costum encendre espelmes i deixar-les anar en rius i llacs.

A l'Àfrica, la creença entre la interrelació dels dos móns és molt forta. Les mascarades que escenifiquen l'arribada dels esperits en són exemple. A Madagascar se celebra la festa del retorn dels ossos, durant la qual es desenterren els difunts, a qui parlen i entretenen per llavors tornar-los a enterrar.

HALLOWEEN

Al món anglosaxó es celebra la diada de Halloween, festa que parteix dels mateixos orígens que el Tots Sants europeu i amb la qual comparteix molts dels costums, com per exemple, les històries de por, les fogueres, la imatgeria d'éssers del més enllà, la decoració de carabasses i altres fruits, l'acapte de llepolies... Avui en dia es considera que Halloween és una festa nordamericana que s'ha introduït a Europa per la influència de la cultura popular i els mass media americans. No obstant, hem de tenir en compte que es tracta de la mateixa festa de Tots Sants originària del món celta i que fou importada pels immigrants irlandesos a mitjans del segle XIX als Estats Units i el Canadà. La festa anà adquirint una progressiva popularitat a partir de 1921 i veié un procés d'internacionalització a partir dels anys 80 gràcies al cinema i a la televisió. Per tant, podríem dir que es tracta d'una festa d'anada i tornada entre els dos continents. Tornada, cal dir-ho, que ha quedat descontextualitzada i desvirtualitzada del seu significat en pro d'una banalització que l'ha reduïda a una espècie de carnestoltes temàtic.

Què podem fer?

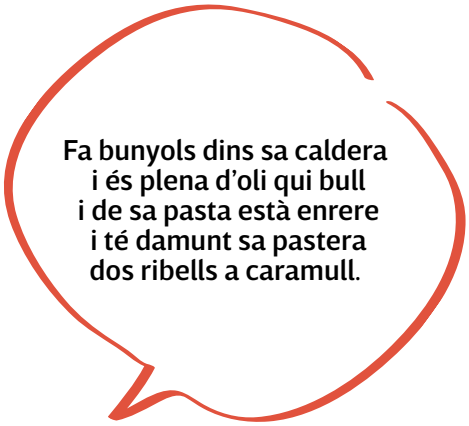

ACTIVITATS EN FAMÍLIA

- ***Fanals de carabassa***

Trobareu infinites possibilitats de donar personalitat a les carabasses, naps i melons. Cal separar el capcucurull i buidar-los amb cura. Llavors, fer-los talls a mode d'ulls i boca. En acabar, posau a dins un ciri encès, i ja teniu a punt el fanal!

- ***Preparam rosaris***

És una pràctica ben divertida i adequada per reforçar la motricitat fina dels infants. Cal posar fil a l'agulla i anar enfilant tots els caramels, bombons, llepolies, fruites i dolços que vulgueu. Podeu recobrir cada element amb celofà de diferents colors, perquè quedi més vistós.

No oblideu posar una bona patena al mig, que pot ser una moneda de xocolata, una galeta o qualsevol altre element que vos agradi.

- ***Tots a la cuina! Panellets, bunyols, arrops i castanyes***

Ajuntar-nos a la cuina per preparar els dolços de la festa és una bona ocasió per compartir els rituals en família. Trobareu moltes receptes de panellets i bunyols.

També podeu provar d'elaborar un dels antics arrops, per apariar amb els bunyols de forat. A la foganya, torrar moniatos i castanyes.

- ***Contam històries de por***

Les rondalles ens ofereixen moltes opcions per abordar el tema de la mort i de la por, i compartir l'estona amb els més petits de la casa.

Us suggerim les rondalles "La cova de na Joana" i "La por de Mancor", històries de bruixes i misteris molt adients per l'esperit fantasmagòric d'aquests dies. I sense dubte també "En Pere Poca-Por".

Què podem fer?

RITUALS COMPARTITS

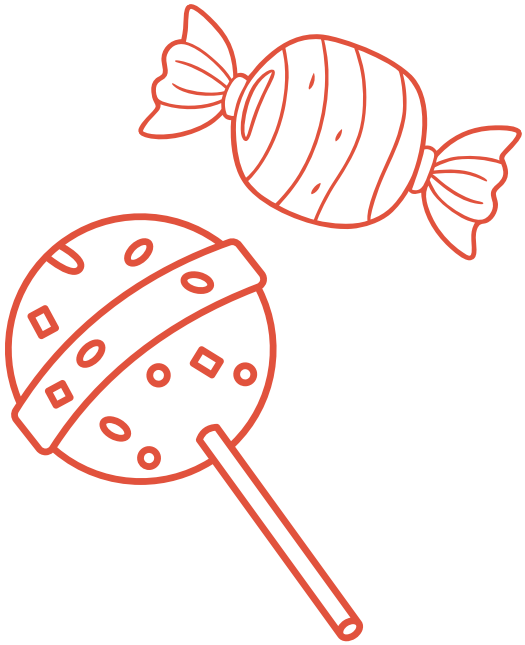

- ***Capta de llepolies***

Actualment s'ha estès el costum de fer la ronda per les cases del veïnatge amb disfresses terrorífiques. És un ritual del Halloween anglosaxó, que s'ha expandit a través de la globalització. Però ni la capta de llepolies ni les processons carnavalesques no són alienes a tradicions autòctones més antigues.

Això sí: ni "truco", ni "trato"! Trick or treat?" es podría traduir com "Broma o Regal?" o també "Paga o plora". Els infants demanen rebre confits (regal) però si a la casa no n'hi donen, poden fer-hi alguna entremaliadura (broma).

- ***Altar i jocs de les animetes***

La celebració de la Nit de les Ànimes ens permet oferir als infants dinàmiques per participar de la memòria dels éssers estimats que han mort i aproximar-se al misteri de la mort de manera afectiva. Escenificar el desig de rebre la visita de les ànimes aquella nit ni és res macabre, sinó que es pot viure en família de manera il·lusionant, de la mateixa manera que es fomenta l'esperit dels Reis d'Orient o la rata de les dents – elements misteriosos que generen inquietud i alhora desig als menuts.

Per altra banda, us proposam el Joc de les Animetes. Engrescau els infants a col·locar espelmes per marcar el camí cap a la casa: a les escales, devora les finestres. Poden ser ciris dins dels fanals de carabassa prèviament preparats. I ajudau-los a escampar castanyes per diferents indrets de la casa. A l'endemà al matí, les ànimes que els hagin visitat hauran deixat panellets i altres dolços en agraïment per les castanyes.

- ***Visita al cementiri i altres activitats***

Entorn a la data de Tots Sants els cementiris mostren les millor gales, atesa l'ofrena floral que hom fa a les tombes dels seus difunts. Pot ser un bon moment per visitar-lo en família, i gaudir de descobrir un indret ple de mostres d'afecte i recordatori. Consultau la programació d'activitats, ja que sovint s'hi organitzen rutes guiades.

TRADICIONARI DE MALLORCA #01
Documentació i elaboració: Joana M. Serra, Carme Castells
Assessorament de Bep Al·lès i Miquel Vicens 'Calent'
Editat pel MUSEU DE LA PARAULA. CASA RAFEL GINARD
Sant Joan, Mallorca, 30/10/2015

Consell de Mallorca

Fundació Mallorca LiteRàriA

Museu de la Paraula
Casa Pare Ginard
ARXIU I MUSEU ORAL DE MALLORCA